

ХРОНІКА

**“ПРАЗЬКИЙ АРХІВ” ЯК СЕГМЕНТ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ
(НОТАТКИ З ПРЕЗЕНТАЦІЇ КНИГИ Т.Г.БОРЯК
“ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ:
ПРАЗЬКИЙ АРХІВ (1945-2010)”**

У сучасній історичній науці для визначення архівних документів, пов'язаних з історією України, що утворилися за її межами як результат діяльності української політичної й економічної еміграції, прийнято використовувати терміносполуку “архівна україніка”. Нині архівна україніка як один з основних наукових напрямів вітчизняного архівознавства забезпечує реалізацію таких дослідницьких завдань, як дослідження генезису архівної україніки; виявлення її впливу на формування історичної пам'яті українського народу; формування державної політики у сфері формування Національного архівного фонду України (далі - НАФ) документами, віднесеними до архівної україніки; вивчення історичних умов створення та функціонування архівної україніки; визначення особливостей її експертного та грошового оцінювання; розроблення та удосконалення нормативної бази щодо поповнення НАФ документами зарубіжного походження, які відповідно до міжнародних угод були повернуті або підлягають поверненню в Україну; дослідження способів описування та використання інформації документів архівної україніки тощо.

У складі НАФ архівна україніка є одним із базових інформаційних масивів, який представлено двома монолітними корпусами: український, що складають документи, створені українськими урядовими установами або окремими особами, та зарубіжний - документи, створені іноземцями. У числі першого корпусу документів особливе місце посідають документи Празького архіву - своєрідного феномену української історії, культури та архівознавства. Цей архів створювався і функціонував у 1920-1940-х роках як цілісний комплекс архівних документів, друкованих видань та музейних експонатів. Ставши об'єктом зацікавлення радянської влади, цей комплекс документів використовувався як джерельна база для пошуку “ворогів народу” та “українських буржуазних націоналістів” і лише за доби незалежності - як документальний масив, на якому базується історія України першої половини ХХ ст.

Незважаючи на відносну розробленість теми Празького архіву, досить поодинокими дослідженнями позначені такі теми, як обставини та дійові особи, переміщення еміграційних архівів; розроблення та науково-технічне опрацювання еміграційних фондів, їх кількість та періодизація. Саме ці непрості дослідницькі завдання були успішно реалізовані молододою дослідницею Т.Г.Боряк та актуалізовані нею в одноосібній монографії [1], яка нещодавно побачила світ.

6 квітня 2012 р. за ініціативи Програми імені Фулбрайта в Україні в офісі Програми (м.Київ, вул.Еспланадна, 20) відбулася презентація книги доцента кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв (далі - НАКККіМ) Т.Г.Боряк “Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010)”. Офіційне представлення наукового видання відбувалась у колі фахової аудиторії, яка добре обізнана з проблемами формування одного зі структурного компоненту НАФ - зарубіжної україніки і, зокрема документами, створеними українською еміграцією упродовж першої половини ХХ ст. - Празьким архівом. Присутні на зустрічі з

фулбрайтівським науковцем істориками, архівістами, викладачі ВНЗ, співробітники бібліотек, представники фахової преси та студенти мали нагоду ознайомитися з тематичною документальною слайд-виставкою *“Празький архів: історія створення та повернення у фотодокументах”*, яку авторка підготувала на основі світлин, уміщених у презентованій книзі.

Відкрив наукову зустріч директор Програми імені Фулбрайта в Україні Мирон Стахів. У своїй промові він відзначив вагомість наукових доробків всіх випускників Програми, а також зауважив на внеску Т.Г.Боряк у справу делакунізації окремих сторінок в історії архівної справи, історії формування архівних колекцій, насамперед тих, які віднесено до категорії еміграційної україніки та її найбільшої складової - Празького архіву. М.Стахів подякував Т.Г.Боряк за плідну співпрацю та передав їй слово для виступу.

У своєму виступі-довіді авторка висловила глибоку подяку керівництву Програми та особисто М.Стахіву за підтримку її навчальної і наукової діяльності та логічно перейшла до висвітлення основних положень книги, історії її написання, оформлення тощо. Виступ Т.Г.Боряк супроводжувався демонстрацією кількох десятків ретельно відібраних слайдів, які доречно доповнювали зміст ключових положень доповіді та презентованої монографії в цілому.

Авторка повідомила, що на першій сторінці обкладинки зафіксовано фрагмент з календаря-альманаху *“Дніпро”* (Львів, 1923 р.), автором якої є український художник-емігрант П.Холодний-молодший. Вона пояснила, що твір П.Холодного-молодшого було обрано не випадково. На думку Т.Г.Боряк, на звичайній обкладинці календаря-альманаху, що видавався коштом українців, які проживали на чужині, П.Холодний-молодший образно передав ідею *“українськості”* (української державності) так, як її розуміли тисячі українських (політичних та економічних) емігрантів на початку ХХ ст. Зодіакальні образи, вплетені автором у канву історичних сюжетів першої чверті ХХ ст., яскраво дисонують з сюжетами графіків радянської України та ідеями більшовизму. Авторка книги звернула увагу присутніх на такі знаки зодіаку, як Діва, який художник представив у вигляді дівчини в українському костюмі; Терези - споконвічного символу української державності - тризуба; Стрільця, представленого у образі січового стрільця; Водоля - глиняного глечика з орнаментом часів трипільської культури тощо. У центрі художньої композиції - зодіакального кола П.Холодного-молодшого зображено символічний образ України, - діву у терновому вінку, яка начебто дримає, а відтак у будь-який час швидко прокинеться...

Далі дослідниця продемонструвала зображення мапи Чехословацької Республіки (ЧСР) станом на 1919 р. та зазначила, що феномен Празького архіву став можливим завдяки непересічній особистості першого президента ЧСР Т.Масарика - великого гуманіста та демократа ХХ століття. Саме він виступив ініціатором *“Руської допомогової акції”*, яка включала фінансування російської, української, білоруської та інших еміграційних громад з теренів колишньої Російської імперії у ЧСР. Завдячуючи його ініціативам, тисячі політичних та громадських діячів, незгодних з більшовицькою політикою на своїх етнічних землях, змогли отримати притулок у Чехословаччині.

Епіграфом до книги Т.Г.Боряк обрала цитату з характеристики на А.Животко - *“Место службы и род занят[ий]: украинец”* (ЦДАВО України, картотека діячів української еміграції). Вона пояснила, що українські архівісти під час опрацювання документів Празького архіву в обов'язковому порядку складали характеристики на всіх осіб, документи яких відклались у фонді. У разі, коли бракувало інформації для заповнення всіх анкетних позицій, у графі *“національність”* та у контексті *“ворог народу”* можна зустріти

формулювання “українець”. За вказівкою правлячої комуністичної партії всі емігранти безапеляційно асоціювались з ворогами народу та запродавцями [1, с. 7].

Далі Т.Г.Боряк перейшла до висвітлення теоретичних аспектів формування Празького архіву. Дослідниця констатувала, що Празький архів - це комплекс документальних (архівних, бібліотечних та музейних) зібрань української еміграції, створених в ЧСР в 1920-х - 1948 рр. у центрах її зосередження (Прага, Подебради тощо) та інших, насамперед європейських, країнах; акумульовані переважно двома інституціями у Празі: Українським історичним кабінетом та Музеєм визвольної боротьби України; розпорошений у результаті повоєнних переміщень до УРСР та СРСР по українських, російських, чеських і словацьких інституціях. Виходячи з загальноприйнятних трактувань щодо модусів утворення (походження) архівної україніки (еміграційний, імперський та дипломатично-урядовий), на думку авторки, Празький архів цілком логічно вписується до еміграційної складової комплексу зарубіжної україніки. Не залишились поза увагою науковця і перші дослідники Празького архіву - Л.І.Лозенко, А.В.Кентій та інших.

Дослідниця неодноразово підкреслювала, що, з одного боку, архівна україніка - це документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться/знаходились за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України, а з іншого - один з головних напрямів наукових досліджень у сучасному українському архівознавстві. Авторка зазначила, що розвиток концепцій архівної україніки бере свої початки у двадцятих роках ХХ ст. (1917 - середина 1930-х років) та нерозривно пов'язаний з іменами Олександра і Михайла Грушевських, Дмитра Багалія і Віктора Барвінського.

Т.Г.Боряк повідомила, що нею було запропоновано власну періодизацію розвитку архівної україніки, яка складається з кількох етапів. Перший етап (кінець 1980-х років - 1991 р.) пов'язується з розробленням теоретичних засад україніки та початками інформатизації архівної справи (Програма “Архівна та рукописна україніка...”, 1991 р.). Другий або академічний етап (1992 -1995/1996 рр.) ув'язується з кількома академічними проектами, а саме “Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації”; “Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка” та АрхеоБібліоБаза. Розробка та реалізація цих проектів сконцентрувалися переважно в академічних установах - Інституті рукопису ЦНБ імені В.І.Вернадського та Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Третій етап або етап впровадження (1996-1998 рр.) пов'язаний з реалізацією теоретичних засад інформатизації архівної справи та роботою з документами, віднесеними до архівної україніки у державних архівних установах України. Четвертий етап (перша половина 2000-х років) ув'язується з репрезентацією українських архівів в Інтернеті, наданням інтелектуального доступу до архівних інформаційних ресурсів. У цей час здійснюються перші систематичні кроки у практичній діяльності з розшуку і реєстрації документів архівної україніки, робляться теоретичні узагальнення існуючого доробку, унормування понятійного апарату та викристалізації головних напрямів наукових досліджень теми “архівна україніка”. Останній етап (друга половина 2000-х років - наші дні) підкріплюється подіями, пов'язаними з інституалізацією архівної україніки, насамперед, заснуванням та становленням профільної архівної установи - Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі - ЦДАЗУ); поглибленням наукових досліджень, пов'язаних з українікою; всебічним вивченням конкретних документальних комплексів.

За допомогою фотослайдів Т.Г.Боряк продемонструвала зображення обрисів наукових праць, створених українськими емігрантами, сюжетів з повсякденного життя українських емігрантів, а також окремих писемних документів, що відклались серед документів Празького архіву: ілюстрації до праці В.Січинського *“Україна. Доба готики і ренесанса”* з праці *“Стілі”* (Прага, 1926); обкладинки Н.Геркен-Русової до праці С.Русової *“Наші визначні жінки”* (1934); Ю.Балицького (Вихор) до праці В.Сімовича *“Практична граматики української мови”* (1918).

Про зацікавлення радянського архівного управління документами Празького архіву свідчить записка начальника Головного архівного управління НКВС СРСР Й.Нікітінського до начальника Управління державними архівами НКВС УРСР П.Гудзенка (вересень 1945 р.), де зафіксовано: *“... срочно сообщитъ подробную характеристику материалов Украинского архива, полученного в дар от Чехословацкого правительства”* [1, с.157].

Представники радянської делегації на переговорах у Чехословаччині змусили чехословацький уряд погодитись на авральну передачу документів Празького архіву до України, незважаючи на незадоволення офіційної Праги спішними діями, оскільки обставини, за яких відбувалось переміщення документів, супроводжувались порушенням правових норм. У результаті таких дій Україна отримала надзвичайно цінні документи, які нині дозволяють реконструювати українську історію першої половини ХХ ст.

Авторка підкреслила, що після переміщення документи Празького архіву опинились в кількох центральних та місцевих державних архівах, бібліотеках, музеях. Зокрема документи УІК потрапили до Спеціального відділу таємних фондів (далі - ТФ) Центрального державного історичного архіву (далі - ЦДІА) УРСР в м.Київ, створеного з метою опрацювання документів української еміграції, переміщених з ряду європейських країн, в тому числі з ЧСР.

Науковій громаді було представлено фотознімки документів, якими визначались напрями, терміни, форми роботи з переміщеними документами та, завдячуючи яким, було здійснено реконструкцію фондів Празького архіву: план роботи ЦДІА УРСР у м.Київ на 1946 р., список фондів Спеціального відділу ТФ ЦДІА УРСР, які підлягали упорядкуванню у 1947 р., план перегляду фондів на предмет виявлення *“к/р елементів”* тощо. Т.Г.Боряк зазначила, що у результаті дослідження вона виявила такі види обліково-звітної документації оперативної розробки Празького архіву: а) характеристики: власне характеристики, спецхарактеристики фондів, короткі характеристики на українських білоемігрантів, персональні характеристики, характеристики на фондоутворювачів особових фондів; б) довідки: історичні довідки, короткі історичні довідки, довідки-орієнтування, індивідуальні історичні довідки, групові історичні довідки; в) виконання запитів; г) списки: власне списки та списки-довідники; г) огляди: огляди груп фондів; д) картковий облік: складання карток та їхнє влиття до картотеки, зокрема йшлося про складання окремої картотеки українських білоемігрантів за кордоном, картотека на *“контрреволюційний елемент”*; е) спецповідомлення; є) алфавітні книги-довідники. Дослідниця наголосила, що *“Картотека на “к/р елемент”* - головний результат *“оперативно-чекістської розробки”*, що зберігається в ЦДАВО України обсягом у понад 100 тис. карток, нині розглядається як своєрідний реєстр учасників українського визвольного руху першої половини ХХ ст.

Авторка книги зазначила, що окремі сегменти Празького архіву були зосереджені у різних архівосховищах України відповідно до профілю архіву та характерних ознак складу документів тієї чи іншої установи, а саме ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, ЦДАВО України, ЦДАГО України та ін.

Т.Г.Боряк наводить такі кількісні параметри Празького архіву відповідно до місця зберігання: ЦДАВО України - 28405 спр.; ЦДАГО України - 1472 спр.; ЦДІА України, м.Київ - 21 спр.; ЦДІА України, м.Львів - 43 спр.; ЦДАЗУ - 1111 спр.; держархів Тернопільської області - 132 спр.; Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України - 2902 од.зб.; Державний музей літератури України - 30 од.зб.; ЦДК ФФА України ім. Г.С.Пшеничного - 26 фотоальбомів (3582 фотодокументи). Разом це становить 33785 од.зб. та 3582 фотодокументи. Якщо до цієї цифри додати ще 1887 справ еміграційного походження, що зберігаються у ЦДАВО України, обсяг Празького архіву та еміграційного сегмента разом становитиме 35672 справ. Бібліотечний та музейний сегменти обчислюються так: ЦДАГО України має 172 спр.; Державна наукова архівна бібліотека, м.Київ - 1829 примірників книг і брошур, 2320 підшивок журналів і газет (16565 примірників); ЦДАМЛМ України - 117 од.зб. (495 обкладинок на 652-х арк.); Національний музей історії України, м.Київ - 1785 одиниць. На думку авторки, наведені цифри не претендують на абсолютну точність.

Окрім тих документів, що зберігаються в Україні, Т.Г. Боряк вказала, що окремі корпуси документів Празького архіву нині також зберігаються у Чеській Республіці: Національний архів у м.Прага, Літературний архів пам'яток національного письменства у Празі, Слов'янська бібліотека, Караскова галерея та Словацькій Республіці: Музей української культури в Меджилабірцях (Східна Словаччина). Документи, пов'язані з Празьким архівом, також зберігають такі архіви: *“особливого значення”* - Академії наук Чеської Республіки, Чеської високої технічної освіти, Канцелярії Президента республіки, Масарикового університету, Менделового землеробського та лісового університету в м.Брно, Міністерства закордонних справ, Національної галереї, Національного музею, Архіву-інституту історії Карлового університету, Національного архіву кіно, Архіву-інституту чеського радіо, Воєнного історичного архіву; архів Карлового університету; земельні архіви в Брні та Опаві, регіональні архіви у містах Пльзені, Празі, Тржебоні і Замрську, архіви міст Праги, Брно, Острави та Пльзеня; 59 державних районних архівів.

Наостанок Т.Г.Боряк підкреслила, що цілеспрямоване збирання документів, які ми нині називаємо Празький архів, та вторинні архівні документи, створені українськими архівістами для внутрішнього користування, репрезентують кілька послідовних напрямів їх використання: для висвітлення невикривленої історії України у міжвоєнний період; для виявлення *“буржуазних націоналістів”* та *“ворогів народу”*; для написання правдивої історії України першої половини ХХ ст. та інтелектуальних біографій представників української еміграційної еліти.

В обговоренні основних положень презентованої книги взяли участь д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису НБУВ Л.А.Дубровіна, д.і.н., проф. кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Г.В.Папакін, д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України М.Ф.Дмитрієнко, к.і.н., с.н.с., професор кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ І.М.Мага та інші репрезентанти наукових академічних установ України, вищих навчальних закладів України.

Першим до обговорення долучився Г.В.Папакін. Він подякував авторці книги за ґрунтовну доповідь, розкриття обставин, які спонукали дослідницю до написання монографії та отримані результати. Обрана дослідницею тема - Празький архів - складна, адже автор досліджувала не те, що створювалося, відкладалося, а зовсім

інший аспект - те, що сталося з документами після того, як вони потрапили до України. Науковець вказав і на дражливість теми, адже переміщались документи з Праги до Києва, насамперед з політичних мотивів. Він також згадав про зобов'язання, які радянська сторона брала на себе при переміщенні документів до УРСР і які не були виконані.

Г.В.Папакін підкреслив, що документи Празького архіву не були відомими широкому загалу: вони активно розроблялись, але не науковцями-дослідниками, а спочатку архівістами, виходячи з поточних потреб, потім - військовими в цивільному, які були частими гостями і в ЦДІА УРСР, м.Київ, і в ЦДАЖР УРСР (нині - ЦДАГО України). Недотримання радянською стороною зобов'язань підкреслює невдячність теми, адже авторка мусила писати не про те, як мало бути відповідно до норм міжнародного права, а як воно було насправді, тобто з порушеннями. Іншим аспектом, відтіненим доповідачем, стало те, що у презентованій монографії Празький архів нарешті з'єднано в єдине ціле та висвітлено його кількісні показники (кількість справ, фондів, фотодокументів). На думку Г.В.Папакіна, заслуговує на увагу і той факт, що Т.Г.Боряк розкрила географію зберігання документів Празького архіву та назвала основні наукові інституції у Чехії та Словаччині, у яких зосереджені і постійно зберігаються документи еміграційного походження. Підсумовуючи сказане, Г.В.Папакін констатував, що презентована праця є фактично біографією еміграційних архівів в радянських і пострадянських умовах; неординарним дослідженням, яке лежить на перетині кількох наукових дисциплін: архівознавства, документознавства, музеєзнавства, бібліотекознавства.

Далі слово для виступу було надане Л.А.Дубровиній. Вона підтримала тезу Г.В.Папакіна про те, що тема Празького архіву є досить складною та дещо невдячною. Л.А.Дубровіна також вказала на те, що у монографії було відкрито багато нових імен - творців історії ХХ ст., розкрито значну кількість сюжетів з історії архівної справи України та сформульовано такі ґрунтовні наукові висновки. Вона також висловила думку про те, що авторка і Програма Фулбрайт, яка її підтримала, разом дійшли результату, який буде закладено в основу подальших історико-архівних досліджень. На увагу однаково заслуговують як змістовне наповнення книги, так і її оформлення.

Слово для обговорення було надане І.М.Мазі. Виходячи з предмета наукового дискурсу, вона зазначила, що у книзі гармонійно поєднуються теми кількох наукових дисциплін: архівознавства, історії архівної справи, джерелознавства, української історіографії, історії української дипломатії, біографістики, історичного документознавства, історії архівного права, історії української еміграції тощо.

І.М.Мага підкреслила, що історія та доля Празького архіву є невід'ємною складовою історії архівної справи в Україні. Вона звернула увагу присутніх на той факт, що презентована книга містить невичерпний джерелознавчий та історіографічний інформаційний потенціал. За великою кількістю використаних джерел і літератури стоять роки копіткої праці в архівах та бібліотеках, ґрунтовного опрацювання наукових видань, документів оперативного та ретроспективного характеру. Варто також підкреслити і високий рівень бібліографічної та наукової культури дослідниці.

І.М.Мага констатувала, що презентована монографія має бездоганне бібліографічне, археографічне та художнє оформлення. Доповідка підкреслила, що книга Т.Г.Боряк гармонійно поєднує науковість та доступність і що саме таких книг, ґрунтовно побудованих за структурою, насичених додатками та ілюстраціями, ще не у повній мірі вистачає для інформаційного забезпечення навчального процесу вищої школи. Вона зазначила, що актуалізовані у монографії світлини є наочним

доповненням кількох досліджуваних тем (політичні реалії переміщення Празького архіву та власне Празького архіву як документального комплексу).

І.М.Мага підкреслила, що авторка монографії вдало поєднала дослідження долі Празького архіву з політичним, персоналіїним та інституціоналізаційним контекстом.

На погляд доповідачки, презентована книга є гарним прикладом наслідування найліпших традицій національної архівознавчої думки та архівної практики, і зокрема, наукових і практичних здобутків таких непересічних постатей української архівістики доби її становлення, як В.І.Веретенникова та В.О.Романовського.

Після виступів зазначених доповідачів присутні поставили Т.Г.Боряк багато запитань. Зокрема питання О.Товарянської стосувалося причини обрання теми наукового дослідження. З великою шаною Т.Г.Боряк згадала про д.і.н., професора Національного університету імені Тараса Шевченка Василя Іринарховича Ульяновського, завдяки якому було обрано тему, спочатку для дипломної роботи, а згодом - репрезентованого наукового проекту.

За результатами наукових слухань, під час підведення підсумків наукового спілкування виступила М.Ф.Дмитрієнко. Вона зазначила, що на її глибоке переконання, кожна книга, якщо вона написана добре, викликає питання у читачів та спонукає до висловлення певних зауважень і пропозицій. Книга, написана Т.Г.Боряк - хороша, зроблена якісно. Але залишаються окремі нерозкриті питання - документальні масиви архівної україніки за кордоном, наприклад, німецький сегмент, про який також варто було б згадати, адже тема праці - Празький архів. Треба було більше уваги приділити постаті Т.Масарика, завдяки якому була уможливлена різновекторна діяльність українських еміграційних установ. Зокрема у роботі варто було б використати праці українського історика С.Віднянського, який ґрунтовно вивчав діяльність президента Чехословаччини. М.Ф.Дмитрієнко звернула увагу на те, що Т.Г.Боряк багато разів зазначає, що під час переміщення колекцій УІК та МВБУ в Україну було порушено основний принцип організації архівних документів - принцип нероздільності архівних фондів. Але, на її думку, виходячи з реалій тогочасного буття, іншої долі у Празького архіву бути не могло.

М.Ф.Дмитрієнко висловила застереження щодо можливості повного висвітлення у межах одного дослідження двох складних паралельних тем, а саме реконструкції складу Празького архіву та політичної - розуміння тодішнім радянським та чехословацьким керівництвом значущості цих документів. На її погляд, не можна змішувати ці аспекти.

Після наукового спілкування (обговорення доповіді та дискусії) всі присутні мали змогу отримати автограф від авторки книги. Задоволення від теплої зустрічі отримали і запрошені, і організатори, а значимість її як непересічної наукової події засвідчили представники Програми Фулбрайта, провідні фахівці в галузі спеціальних історичних дисциплін та соціальних комунікацій. Подія знайшла висвітлення й у засобах масової інформації.

1. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010) / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. - Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011 - 544 с.